

कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका चुनौती

सुरेन्द्र कुमार बम

उपप्राध्यापक : जगन्नाथ बहुमुखी क्याम्पस

सुदूरपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय

मो.नं. ९८४८८५२७२२

surendrabam25@gmail.com

लेखसार

विश्वव्यापी रूपमामानव अधिकार, बाल अधिकार, अल्पसङ्ख्यक अधिकार, आदिबासी जनजाति अधिकार आदि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा भाषिक विविधता सम्बोधन गर्नका लागि व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। नेपालले ती विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता तथा समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर गर्नुका साथै संविधान, ऐननियम, पाठ्यक्रम, शैक्षिक योजना तथा कार्यक्रममा बहुभाषिकता सम्बोधनका लागि स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ तर यस्तो व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ। विगतको लामो एकभाषिक नीतिको प्रभाव र बहुभाषिक शिक्षाको व्यवहारिक अनुभवको अभावले बहुभाषिकता सम्बोधनमा विभिन्न चुनौतीहरू देखिएका छन्। नेपालको समग्र बहुभाषिकताको भाषिक सर्वेक्षण तथा विश्लेषण नहुनु, विभिन्न भाषाभाषीको बसोवास छरिएर रहनु, एउटै कक्षामा धेरै मातृभाषी विद्यार्थीको असमान वितरण हुनु, अभिभावकहरूमा मातृभाषाप्रति अनास्था र अंग्रेजी तथा नेपाली भाषाको मोह हुनु, पाठ्यक्रम एवं पाठ्यसामग्री निर्माण तथा शिक्षणका लागि दक्ष एवं तालिम प्राप्त जनशक्तिको अभाव, एउटै कक्षामा बहुभाषिक विद्यार्थी हुनु, स्तरीय पाठ्यसामग्रीको अभाव जस्ता समस्याले बहुभाषिकताको सम्बोधनमा चुनौती थपेका छन्। साथै अधिकांश भाषाको लेख्य रूप नहुनु, लेख्य रूप भएका भाषाको पनि मानक चयनमा समस्या हुनु, लिपिगत समस्या हुनु, आवश्यक पूर्वाधारको कमी तथा सरोकारवाला निकाय बीच समन्वयको अभाव पनि चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।

मुख्य शब्दावली : बहुभाषिकता, भाषिक सर्वेक्षण, भाषिक विश्लेषण, मानक चयन, लिपिगत

१. विषय प्रवेश

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक तथा बहुजातीय मुलुक हो। वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १२३ भाषा र १२५ जातजाति रहेका छन्। जातजातिका आधारमा भाषालाई हेर्दा धेरै जाति एक साभ्रा भाषाका रूपमा १० जातिले नेपाली, एक

जाति एक भाषाका रूपमा ५३ जाति, एक जाति एकभन्दा बढी मातृभाषाका रूपमा ५ जाति, एक जाति तर स्थान अनुसार भिन्न मातृभाषाका रूपमा ४० जाति र जातिभाषाको पहिचान गर्न नसकिएका १७ जाति रहेका छन् (रेग्मी, सन् २०१७)। यसरी नेपालमा नेपाली धेरै जाति तथा बहुसङ्ख्यक मानिसको साभ्रा तथा सम्पर्क भाषा रहेको छ भने

अन्य धेरै भाषाहरू जातीय भाषाका रूपमा रहेका छन्। विभिन्न भाषाभाषीको बसोबास स्थिति हेर्दा नेपालमा विभिन्न भाषाका वक्ताहरूको जनसङ्ख्या अलगअलग क्षेत्रमा विचरित नभई छरिएर रहेको पाइन्छ। त्यसैले यिनको बसोबासमा जनघनत्व पनि कमै रहेको पाइन्छ (अधिकारी, २०६२, पृ.४४)। यसरी विभिन्न भाषाभाषीको बसोबास कतै एकल तथा प्रायः अन्तर्मिश्रित रहेको पाइन्छ। भाषा प्रयोगको स्थितिले हेर्दा नेपालको अधिकांश जनसङ्ख्या (१ करोड ५६ लाख मानिसहरू, ५९%) एकभाषी भएको र बाँकि एक करोड १० लाख मानिसहरू (४१%) ले कम्तीमा दुईवटा भाषा बोल्ने गरेको हालको जनगणनाले देखाएको छ (सील, यादव र काँडेल, २०७३, पृ.२७)। यसले नेपालका विद्यालयीय कक्षामा एकभाषी तथा बहुभाषी दुवै विद्यार्थी रहेको पाइन्छ।

नेपाल बहुभाषिक मुलुक भएकाले भाषिक विविधताको सम्बोधनका लागि नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (१९४८), बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि (१९८९), आदिवासी अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र (२००७) आदि सन्धि सम्झौतामा प्रतिबद्धता जनाएको पाइन्छ। त्यसैगरी राष्ट्रिय रूपमा नेपालको संविधान २०७२ ले प्रस्तावनामा नै बहुभाषिक राष्ट्र उल्लेख गर्दै भाषाका आधारमा कुनै भेदभाव नगरिने तथा नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई कानून बमोजिम मातृभाषामा शिक्षा पाउने कुरालाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी नेपालको संविधानमा राज्यले बहुभाषिक नीति अवम्बन गर्ने उल्लेख गरिएको छ। दृष्टिविहीन र बोली अपाङ्गता भएकाहरूले साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट शिक्षा पाउने व्यवस्था गरिएको छ। शिक्षा ऐन (२०२८) मा प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा दिन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ ले पाठ्यक्रमको राष्ट्रिय खाकाका आधारमा विद्यालयले नै स्थानीय भाषामा

पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माण गरी लागू गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६ ले बहुभाषिक शिक्षा सम्बन्धी स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। यसले मुख्य रूपमा एकल मातृभाषी विद्यालय, द्विभाषी विद्यालय र बहुभाषी विद्यालय रहने रणनीति अघि सारेको छ (रिमाल, २०७१, पृ.५)। नेपाल सरकारले फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा वि.सं. २०६४ देखि २०६६ सम्म छ जिल्लाका सात विद्यालयमा र आठ भाषामा बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम परीक्षण गरिसकेको छ। यो कार्यक्रम हाल देशभर विभिन्न भाषामा विस्तार भएको पाइन्छ। बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम परीक्षणका सुरुका वर्षमा विद्यार्थी सङ्ख्या बढेको, विद्यार्थीले रमाइ रमाइ सिकेको, कक्षा छोड्ने तथा कक्षा दोहोर्‍याउने सङ्ख्या कम भएको, विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि वृद्धि भएको (शैजविके, २०७२) जस्ता सकारात्मक तथ्य बाहिर आएपनि पछिल्ला वर्षहरूमा मातृभाषी विद्यालय मध्ये केहीले अंग्रेजी माध्यम अच्नाएको, मातृभाषाप्रतिको आकर्षण कम भएको, मातृभाषामा शिक्षा प्रभावकारी नभएको जस्ता समस्या र चुनौती देखिन थालेका छन्।

२. समस्याकथन

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपालका विद्यालयीय कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका समस्या/चुनौतीहरूलाई अध्ययनको समस्याका रूपमा लिइएको छ।

३. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपालका विद्यालयीय कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका समस्या/चुनौतीहरू पहिचान गर्नु रहेको छ।

४. अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययन नेपालका कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका समस्या/चुनौतीमा परिसीमित रहेको छ। साथै ती चुनौतीहरूको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

५. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ। लेख तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाका माध्यमबाट शीर्षकसँग सम्बन्धित पुस्तक, जर्नल एबम् अध्ययन प्रतिवेदनहरूमा प्रकाशित सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ। यस लेखमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी प्राप्त तथ्यको समीक्षा गरिएको छ।

६. कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका चुनौती

वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपाल १२३ भाषा बोलिने बहुभाषिक मुलुक भएकाले यहाँका विद्यालयमा भाषिक विविधता पाइनु स्वभाविक देखिन्छ। भाषा व्यक्तिको पहिचानसँग जोडिएको संवेदनशील वस्तु हो। संसारका अनुभवहरूले मानिसका भाषिक तथा सांस्कृतिक विविधतालाई अस्वीकार गर्नु र दवाउनु नै विभाजन र संघर्षको प्रमुख कारण देखाएका छन्। बहुभाषी शिक्षाले भाषाहरूको प्रयोगलाई सीमित नगरी बढीभन्दा बढी भाषा प्रयोग गर्न र सिक्न प्रेरित गर्दछ। त्यसैले भाषिक विविधता सम्बोधनका लागि नेपाल सरकारले संवैधानिक, कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरेर बहुभाषिक शिक्षा नीति लागू गरिसकेको पाइन्छ। नेपालमा सर्वप्रथम वि.सं. २०४७ को संविधानले प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिन सकिने व्यवस्था गरेपछि २०५० सालबाट विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन प्रारम्भ भएको पाइन्छ। सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना (२००१-२०१५) ले आदिवासी जनजाति र भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका लागि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न मातृभाषालाई विषय तथा अध्यापन माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्ने, द्वैभाषिक शिक्षा, शिक्षकहरूको नियुक्ति, तालिम तथा पदास्थापन र खतरामा परेका भाषा र संस्कृतिका निम्ति विशेष कार्यक्रम रणनीति तय गरी मातृभाषालाई विषय तथा अध्यापन माध्यमको

रूपमा प्रयोग गर्न पाँच चरणमा कार्ययोजना बनाएको पाइन्छ (तामाङ, २०६९)। २०५७ सालमा शिक्षा ऐनमा सातौँ संशोधन भएर मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिन सकिने व्यवस्था भएपछि बहुभाषिक शिक्षाको बाटो खुलेको छ। यसैक्रममा वि.सं. २०६४ सालदेखि २०६६ सालसम्म फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा कञ्चनपुर, पाल्पा, रसुवा, धनकुटा, सुनसरी र भापा जिल्लाका सात ओटा विद्यालयमा क्रमशः राना थारु, मगर, तामाङ, आठपहरिया राई, पुर्वेली थारु, उराँव, राजबंशी र सन्थाल सहित आठ ओटा भाषामा बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम परीक्षण गरिएको थियो (शैजविके, २०७२)। राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षाको प्रतिवेदन (२०५४) ले वि.सं. २०५९ सम्ममा सबै मातृभाषामा पाठ्यसामग्री निर्माण गरिसक्ने सुझाव दिएपनि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले २०७५ सम्म मैथिली, भोजपुरी, अवधि, थारु, तामाङ, नेवार, लिम्बू, राई बान्तवा, राई चाम्लिङ, शेर्पा, मगर, गुरुङ, सुनुवार, राजबंशी, मुगाली, याक्खा, थारु (मध्य क्षेत्र), तामाङ (सम्भोटा), धिमाल, मगरा (अठार मगरात) बज्जिका, कुलुङ, चेपाङ, खालिङ राई, माभी गरी २५ भाषा विषयका कक्षा १-५ सम्मका पाठ्यपुस्तक निर्माण गरेको छ भने विभिन्न १५ वटा भाषामा सन्दर्भ सामग्री निर्माण गरेको छ। प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६३ ले स्थानीय/ मातृभाषाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री स्थानीय स्तरबाटै निर्माण गर्न सकिने व्यवस्था गरेकाले जिल्लागत तथा क्षेत्रगत रूपमा विभिन्न भाषामा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री विकास गरेर देशैभर पठनपाठन भइरहेको पाइन्छ। यस कार्यमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले सहयोग पुऱ्याइरहेको देखिन्छ।

मातृभाषामा शिक्षा भन्नाले विद्यार्थीको पहिलो भाषा वा उसले घरमा बोल्ने भाषालाई विद्यालयमा शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग गरिएको अवस्थालाई जनाउँछ (शैजविके, २०७२, पृ.४)। बालबालिकाले घरपरिवारमा बोल्ने मातृभाषाका

माध्यमबाट विद्यालयमा शिक्षण सिकाइ गराउनुलाई 'मातृभाषामा शिक्षा' भनिन्छ र मातृभाषा विषयको रूपमा शिक्षण सिकाइ गराइने पद्धतिलाई 'मातृभाषाको शिक्षा' भनिन्छ (तामाङ, २०६९, पृ.९३-९४)। विद्यार्थीले कक्षामा निर्धक्क ढङ्गले आफ्नो मातृभाषामा बोल्न पाउनु, कुराकानी, छलफल गर्न पाउनु, पढ्न सिक्न पाउनु मातृभाषामा शिक्षा हो। नेपालका सन्दर्भमा मातृभाषामा शिक्षा भनेको पाठ्यक्रमले तोकेका विषयहरू जस्तै: सामाजिक अध्ययन, गणित, विज्ञान आदिलाई विद्यार्थीको मातृभाषाका माध्यमले शिक्षण सिकाइ गराउनु हो (शैजविके, २०७२)। भाषा विषयबाहेक अन्य विषय मातृभाषामा पढाउनु र भाषा विषयमा समेत आवश्यकता अनुसार विद्यार्थीको मातृभाषा प्रयोग गरेर बुझाउनुलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिएको पाइन्छ। मातृभाषामा शिक्षाका लागि कक्षामा भएका विद्यार्थीले बोल्ने भाषा अनुसार एकल भाषा वा बहुभाषाको प्रयोग गर्ने गरिन्छ। कक्षामा एउटै मातृभाषाका विद्यार्थीहरू छन् र त्यही भाषाका माध्यमले शिक्षण सिकाइ हुन्छ भने त्यसलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिन्छ। विद्यालयका एउटै कक्षामा फरक फरक मातृभाषा बोल्ने विद्यार्थीहरू छन् र त्यहाँ विद्यार्थीको मातृभाषा अनुसार विभिन्न भाषाको प्रयोग गरिन्छ भने त्यसलाई मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा भनिन्छ। मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षालाई सरल भाषामा बहुभाषिक शिक्षा भन्ने गरिएको छ (शैजविके, २०७२)। यसरी बहुभाषिक शिक्षा विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूकै मातृभाषामा शिक्षा दिने प्रक्रियाका रूपमा रहेको हुन्छ।

नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा लागू भएसँगै विभिन्न समस्या तथा चुनौती पनि देखिएका छन्। नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाका नीति तथा रणनीतिहरूको पुनरावलोकन (सन् २००९) मा गैरपारस्परिक शिक्षणका प्रशिक्षित शिक्षकहरूको अभाव, साँघुरा र अपर्याप्त कक्षाकोठा तथा स्थानीय मातृभाषामा निपूर्ण शिक्षकको अभाव जस्ता समस्याले

बहुभाषिक शिक्षण सिकाइलाई फन चुनौतीपूर्ण बनेको निष्कर्ष निकालिएको छ। त्यसैगरी नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा शिक्षक स्वाध्ययन सामग्री (२०७२) मा मातृभाषामा शिक्षाका लागि सचेतता तथा जागरुकताको कमी, विगतको एकभाषिक अभ्यासको प्रभाव, पाठ्यसामग्रीको अभाव र बहुभाषिक अवस्थालाई चुनौतीका रूपमा औँल्याइएको छ। तामाङ (२०६९) का अनुसार नेपालको संविधान, ऐनकानून, कार्ययोजनाले बहुभाषिक शिक्षाको बाटो खोलेका छन्। लोकतन्त्र स्थापनापूर्व मात्र विभिन्न १९ ओटा दस्तावेजमार्फत नेपाल सरकारले बहुभाषिक शिक्षाको प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ तर कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित निकायहरू उदासीन देखिएका छन्। रिमाल (२०७१) का अनुसार भाषिक विविधताको सम्बोधनमा मातृभाषी शिक्षकको व्यवस्था, शिक्षण सामग्रीको व्यवस्था, शिक्षक तालिम, भौतिक अवस्था, एउटै कक्षामा बहुभाषिक विद्यार्थी हुनु, पाठ्य सामग्रीको निर्माणका लागि थप स्रोतको व्यवस्था नहुनु, उपयुक्त शैक्षिक सामग्रीको छनोट गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेका छन्। मातृभाषी शिक्षाका केही प्रश्न र विकल्पमा महर्जन (२०७५) ले बहुभाषी विद्यार्थी, शिक्षकको अभाव, पाठ्यसामग्री तथा शैक्षिक सामग्रीको अभाव, अभिभावकको अनिच्छालाई मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्न चुनौतीका रूपमा रहेको उल्लेख गरेका छन्। त्यसैगरी शिक्षामा अंग्रेजी माध्यमको प्रयोग भ्रम र यथार्थमा फ्याक (२०७५) ले अंग्रेजी माध्यम नै गुणस्तरीय शिक्षा हो, अंग्रेजी माध्यममा पढाउँदा अंग्रेजी राम्रो हुन्छ, मातृभाषाको प्रयोगले सिकाइ कमजोर हुन्छ जस्ता भ्रमले अभिभावकहरू अंग्रेजीप्रति आकर्षित भएकाले मातृभाषामा शिक्षा चुनौतीपूर्ण बनेको धारणा अगाडि सारेका छन्। माथिका भनाइहरूलाई मध्यनजर गर्दै कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका समस्या/चुनौतीहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

६.१ बहुभाषिक अवस्था

नेपालमा वि.सं.२०६८ को जनगणना अनुसार १२३ भाषाभाषी तथा १२५ जातजातिका मानिसहरू एकआपसमा अन्तर्मिश्रित रहेका छन्। अझ सहरी तथा तराई क्षेत्रमा त भन् धेरै भाषाका मानिसको एउटै ठाँउमा बसोबास रहेको पाइन्छ। फलस्वरूप साभा बसोबास भएका सहरी क्षेत्र तथा गाँउबस्तीका विद्यालयमा एउटै कक्षामा धेरै भाषाका विद्यार्थीहरू रहेका पाइन्छन्। सङ्ख्यात्मक रूपमा पनि तिनको वितरण असमान रहेको पाइन्छ। यस्तो स्थितिमा बहुसङ्ख्यकको मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षण गर्दा अल्पसङ्ख्यकमाथि अन्याय हुन्छ भने सबै भाषामा शिक्षण गर्न चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। एउटै कक्षामा आठ/दस भाषाका विद्यार्थी भएमा ती सबैको मातृभाषामा शिक्षण सिकाइ प्रभावकारिता कस्तो होला ? यसले विद्यार्थीको सिकाइलाई फराकिलो पार्छ कि साँघुरो ? यो गम्भीर चुनौतीको विषय देखिन्छ। एउटै कक्षामा धेरै भाषाका माध्यमले शिक्षा प्रदान गर्नु आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय दृष्टिले पनि उत्तिकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। विभिन्न भाषिक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरूलाई समान रूपले सम्बोधन गर्नु निकै कठिन हुन्छ।

६.२ सचेतता तथा जागरुकताको कमी

मातृभाषामा शिक्षाका लागि सम्बन्धित भाषाभाषीहरूमा आफ्नो भाषाप्रति सचेतता तथा जागरुकताको कमी चुनौतीका रूपमा रहेको पाइन्छ। मातृभाषा त घरमा नै सिकिहाल्छन्, मातृभाषामा शिक्षा लिएर के गर्ने, उच्च शिक्षा र रोजगारीका लागि प्रभावशाली भाषा नै चाहिन्छ, मातृभाषामा शिक्षाले बालबालिकाको शिक्षा कमजोर हुन्छ जस्ता बुझाइले अभिभावकको मातृभाषामा शिक्षाप्रति अनिच्छा रहेको पाइन्छ। यहाँसम्म कि मातृभाषामा शिक्षा हुनुपर्छ भनेर अधिकारको लडाइ गर्ने अधिकारकर्मी अगुवाहरूले पनि आफ्ना छोराछोरीलाई मातृभाषामा शिक्षा नदिई अंग्रेजी वा

नेपाली भाषामा शिक्षा दिन रुचाएको कटु यथार्थ देखिन्छ।

६.३ पाठ्यसामग्रीको अभाव

मातृभाषामा कक्षाअनुसार विद्यार्थीको बालमनोविज्ञान, रुचि क्षमता, स्तर, सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेश अनुसारका उपयुक्त सामग्रीको अभाव कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका लागि चुनौतीका रूपमा रहेको छ। धेरै भाषामा लेख्य सामग्री नै छैनन् भने लेख्य सामग्री भएका भाषामा पनि शैक्षणिक दृष्टिले स्तरीय र उपयुक्त पाठ्यसामग्रीको अभाव रहेको देखिन्छ। प्रशस्त र प्रभावकारी पाठ्यपुस्तकका अतिरिक्त सन्दर्भ पुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, अभ्यास पुस्तिका आदि शैक्षणिक सामग्रीको अभावमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

६.४ दक्ष र तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव

मातृभाषा बोल्न जान्दैनमा दक्ष शिक्षक हुन सक्दैन। दक्ष शिक्षक हुनका लागि आधारभूत रूपमा विद्यार्थीको मातृभाषा जान्नुका साथै शिक्षण, विधि, प्रक्रिया, विषयवस्तु, शिक्षण कौशल, बालमनोविज्ञान, मूल्याङ्कन प्रक्रिया आदिको ज्ञान आवश्यक हुन्छ। मातृभाषामा शिक्षा दिनका लागि दक्ष शिक्षकको व्यवस्थापन कहाँबाट र कसरी गर्ने ? उनीहरूलाई बहुभाषिक शिक्षा सम्बन्धी तालिम कसले, कहाँ, कसरी, कतिसम्म दिने ? आदि कुरा स्पष्ट नभएकाले दक्ष शिक्षकको अभाव देखिन्छ। बहुभाषिक कक्षामा शिक्षण गर्ने शिक्षकमा विभिन्न भाषामा शिक्षण गर्ने, समूहगत छलफल तथा क्रियाकलाप गर्ने/गराउने, समस्या समाधान गर्ने, सहजीकरण गर्ने सीपको आवश्यकता पर्दछ। यस्ता सीपयुक्त दक्ष र तालिम प्राप्त सम्बन्धित विद्यार्थीको भाषाजानेका शिक्षकको अभावमा कक्षामा बहुभाषिकताको सम्बोधनमा चुनौती देखिन्छ।

६.५ विगतको एकभाषिक अभ्यासको प्रभाव

नेपालमा कक्षामा बहुभाषिकताको प्रयोग नौलो अभ्यास हो। विगत लामो समयदेखि एकभाषिक

नीतिमा अभ्यस्त भएका सरकारी निकाय, विद्यालय तथा शिक्षकहरूलाई बहुभाषिक शिक्षाका कक्षाको अनुभवको कमी देखिन्छ। जसका कारण एकलभाषी कक्षा र बहुभाषी कक्षाको अभ्यासमा खासै परिवर्तन हुन सकेको पाइदैन। शिक्षक तथा सरोकारवाला निकायहरूमा नेपाली भाषा तथा अंग्रेजी भाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिए विद्यार्थीले बुझिहाल्छन्, एउटै भाषाका माध्यमबाट अभ्यास गरे भइहाल्थे जस्ता विगतको एकभाषी नीतिको प्रभाव देखिन्छ। विद्यार्थीको मातृभाषाको सम्मान गर्ने, मातृभाषी समूह निर्माण गरेर कुराकानी, छलफल गर्न प्रोत्साहित गर्ने, मातृभाषाका माध्यमबाट पढ्न प्रेरित गर्ने अभ्यासको कमी देखिन्छ।

६.६ मानक रूप चयनको समस्या

नेपालमा कथ्य रूपमा जीवित अधिकांश भाषाहरूको लेख्य रूपको विकास भइसकेको पाइदैन। कथ्य बोलीचालीमा रहेका भाषाहरू ठाँउपिच्छे तथा व्यक्तिपिच्छे उच्चारणगत, शब्दभण्डारगत, वाक्यगत रूपमा केही भिन्न हुनु स्वभाविक मानिन्छ। एउटै भाषाका विभिन्न क्षेत्रीय तथा सामाजिक भेद हुन सक्छन्। लेख्य सामग्रीको निर्माण गर्दा मातृभाषामा विद्यमान भिन्न भिन्न रूपमध्ये कुन रूपलाई मानक चयन गर्ने भन्ने चुनौती रहेको देखिन्छ।

६.७ लिपिको समस्या

नेपालका अधिकांश भाषाको आफ्नो लिपि छैन। आफ्नो लिपि भएका मैथिली, नेवारी, तामाङ, लिम्बू आदि भाषामा समेत देवनागरी लिपि प्रयोग गरिएको छ तर उच्चारण रूपमा देवनागरी लिपिले प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने ध्वनि समेत अन्य भाषामा रहेका पाइन्छन्। तिनलाई कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने समस्या रहेको देखिन्छ।

६.८ दक्ष जनशक्तिको अभाव

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (२०६३), प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०६३), बहुभाषिक शिक्षा कार्यन्वयन निर्देशिका (२०६६) आदिले मातृभाषाको पाठ्यक्रम

तथा पाठ्यसामग्री स्थानीय रूपमा निर्माण गरी लागू गर्न सकिने व्यवस्था गरेका छन् तर स्थानीय स्तरमा सम्बन्धित भाषाका दक्ष र विज्ञ जनशक्तिको अभाव देखिन्छ। उनीहरूमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माणको तालिम तथा अनुभवको कमी रहेको पाइन्छ। यसरी दक्ष जनशक्तिको अभावमा स्तरीय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माण गर्नु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

६.९ अभिभावकमा अंग्रेजीको मोह

अधिकांश अभिभावकमा आफ्ना छोराछोरीले अंग्रेजी जाने भविष्य राम्रो हुन्छ, देशविदेशमा काम लाग्छ, राम्रो रोजगारी पाउँछ, उच्च शिक्षा राम्रो हुन्छ भन्ने बुझाइ रहेको पाइन्छ। कतिपयमा अंग्रेजी जान्नु नै गुणस्तरीय शिक्षा हो, मातृभाषाको शिक्षाले सिकाइ कमजोर हुन्छ, पढाइ विग्रन्छ भन्ने भ्रम रहेको पाइन्छ। मातृभाषा त घरमै सिकिहाल्छन्, विद्यालयमा जसरी पनि अंग्रेजी सिक्नुपर्छ भन्ने अंग्रेजीको मोहले मातृभाषामा शिक्षा चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ। कतिपय संस्थागत विद्यालयहरूले विद्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न निषेध समेत गरेको पाइन्छ। यस्ता विद्यालयलाई नै अभिभावकहरूले बढी रुचाएको देखिन्छ। मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिदा कक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्या कम हुने र अंग्रेजीका माध्यमबाट शिक्षा दिदा कक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्या बृद्धि हुने प्रवृत्ति पनि मातृभाषामा शिक्षाका लागि चुनौती देखिन्छ।

६.१० कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका लागि पूर्वाधारको अभाव

बहुभाषिक शिक्षाका लागि सम्बन्धित भाषाको भाषिक सर्वेक्षण, आवश्यकता विश्लेषण, मानक चयन, भाषिक विश्लेषण, शब्दसङ्कलन, शैक्षिक व्याकरण निर्माण, स्तरीय पाठ्यसामग्री निर्माण, शिक्षक व्यवस्थापन र तालिम जस्ता पूर्वाधारको विकास आवश्यक हुन्छन्। साथै कक्षामा विभिन्न भाषाका विद्यार्थीहरूले समूहगत रूपमा कार्यन्वयन गर्न मिल्ने गरी भौतिक व्यवस्थापन, श्रव्य-दृश्य

डिजिटल सामग्रीको व्यवस्थापन पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छन्। तर बहुभाषिक मुलुक नेपालका सन्दर्भमा बहुभाषिक शिक्षाका (१२३ भाषामा) लागि पर्याप्त र प्रभावकारी पूर्वाधारको विकास चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ।

६.११ पर्याप्त स्रोत साधनको अभाव

कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनका लागि स्थानीय परिवेश अनुसारका पाठ्यसामग्री तथा शैक्षिक सामग्रीको आवश्यकता पर्दछ। यसका लागि प्रशस्त स्रोत साधनको जरुरत हुन्छ। पर्याप्त स्रोत साधनको अभावमा बहुभाषिक शिक्षा गुणस्तरीय हुन नसकेकाले मातृभाषिक कक्षामा विद्यार्थीको आकर्षण कम हुँदै गएको देखिन्छ।

६.१२ मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धी एकीकृत नीति र कार्यान्वयनको अभाव

मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धी व्यवस्था नेपाल सरकार र सरकार सम्बद्ध निकायले दुई दर्जनभन्दा बढी संवैधानिक, कानुनी तथा नीतिगत दस्तावेजमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ। तर एकीकृत रूपमा बहुभाषिक शिक्षा नीति निर्माण गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने गराउने निकायको अभाव देखिन्छ। बहुभाषिक शिक्षा कुन तह वा कक्षासम्म के, कसरी, कति दिने, शिक्षकको व्यवस्थापन कसरी गर्ने जस्ता कुरा स्पष्ट छैनन्। मातृभाषामा शिक्षा सञ्चालनको जिम्मा स्थानीय निकाय, विद्यालय र सम्बन्धित समुदायलाई नै दिएको देखिन्छ। नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकायका बीच सहयोग, समन्वय र सहकार्यको अभावमा बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ।

६.१३ भाषिक परीक्षण र मूल्याङ्कनको समस्या

बहुभाषिककक्षामा विभिन्न भाषाका विद्यार्थीहरू हुनु स्वभाविक हो। ती विभिन्न भाषाका विद्यार्थीहरूको भाषिक परीक्षण एउटै भाषाका माध्यमबाट गर्ने कि सबैको मातृभाषामा गर्ने भन्ने स्पष्ट नीति र व्यवस्था नभएकाले भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनमा

समस्या देखिन्छ। एउटै भाषामा मूल्याङ्कन गर्नु बहुभाषिक शिक्षाको मर्म विपरित हुन्छ भने सबै भाषामा परीक्षण र मूल्याङ्कन गर्नु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

७. निष्कर्ष

मातृभाषा हरेक समुदायको ढुक्ढुकी हो। यो परम्परागत ज्ञान, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा जातीय पहिचानको धरोहर हो। मातृभाषा र मातृभूमिको लोप भयो भने सम्बन्धित जातिको पहिचान पनि लगभग लोप हुन्छ। त्यसैले विश्वव्यापी रूपमा संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धिहरू मानव अधिकार, बाल अधिकार, आदिवासी जनजाति अधिकार तथा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरूमा मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धी प्रावधानमा सदस्य राष्ट्रहरूले हस्ताक्षर गरेका छन्। नेपालले पनि यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा प्रतिबद्धता जनाउनुका साथै संवैधानिक, कानुनी तथा नीतिगत रूपमा मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। तर बहुभाषिक शिक्षा अपेक्षा गरेअनुसार अगाडि बढ्न सकेको पाइदैन। यसरी अपेक्षाकृत रूपमा बहुभाषिक शिक्षा अगाडि बढ्न नसक्नुमा मातृभाषाप्रति अभिभावकको अनिच्छा, एउटै कक्षामा बहुभाषिक विद्यार्थीको असमान वितरण, सम्बन्धित भाषा जानेका शिक्षकको अभाव, स्तरीय पाठ्यसामग्रीको अभाव, दक्ष र तालिम प्राप्त जनशक्तिको अभाव, विगतको एकभाषिक नीतिको प्रभाव, मानक चयनको समस्या, लिपिको समस्या, अभिभावकको अंग्रेजी मोह, पूर्वाधारको अभाव, पर्याप्त स्रोत साधनको अभाव, बहुभाषिक शिक्षा सम्बन्धी एकीकृत नीति र कार्यान्वयनको अभाव जस्ता चुनौतीहरू विद्यमान रहेका पाइन्छन्। कक्षामा बहुभाषिकताको सम्बोधन नेपाल जस्तो विभिन्न भाषाभाषीको अन्तर्मिश्रित बसोबास भएको मुलुकका लागि भौतिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा व्यवस्थापकीय दृष्टिले चुनौतीपूर्ण रहेकोछ तर नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न र सामाजिक

न्यायका दृष्टिले प्रत्येक भाषभाषीले मातृभाषामा आधाभूत शिक्षा पाउने हकको सम्मान गर्न बहुभाषिकता सम्बोधन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। जहाँ इच्छा त्यहाँ उपाय भनेभैं बहुभाषिक शिक्षा सम्बद्ध सरोकारवाला सबैको समन्वय, सहकार्य र एकीकृत प्रयास भएमा कक्षामा बहुभाषिकता सम्बोधनमा देखिएका समस्याहरू समाधान गरी मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षाका माध्यमबाट गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७५), *नेपालको संविधान २०७२*, काठमाडौं : लेखक।

कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७५), *शिक्षा ऐन २०२८, शिक्षक सेवा आगोग नियमावली २०५७ र शिक्षा नियमावली २०५९*, काठमाडौं : लेखक।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९), नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८, काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।

तामाङ, अमृत योजन (२०६९), *बहुभाषिक शिक्षाका कुरा*, टोकियो : तामाङ समाज जापान।

नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६३), *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३*, भक्तपुर : लेखक।

नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय (२०६७), *बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका २०६६*, काठमाडौं : लेखक।

नेपाल सरकार, शिक्षा विभाग (सन् २००९), *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाका नीति तथा*

रणनीतिहरूको पुनरावलोकन, भक्तपुर : लेखक।

नेपाल सरकार, शिक्षा विभाग (२०६९), *मातृभाषामा आधारित बहुभाषिक शिक्षा परिचय पुस्तिका २०६९*, भक्तपुर : लेखक।

नेपाल सरकार, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा शिक्षक स्वाध्ययन सामग्री २०७२*, भक्तपुर : लेखक।

फ्याक, प्रेम (२०७५), शिक्षामा अंग्रेजी माध्यमको प्रयोग भ्रम र यथार्थ, *शिक्षक मासिक*, पुस, वर्ष ११, पूर्णाङ्क १२९।

महर्जन, सत्यनारायण (२०७५), मातृभाषी शिक्षा केही प्रश्न र विकल्प, *शिक्षक मासिक*, पुस, वर्ष ११, पूर्णाङ्क १२९।

रिमाल, डिल्लीराम (२०७१), सामुदायिक विद्यालयका प्राथमिक तहमा भाषिक विविधताको सम्बोधन, विद्यावारिधि *शोधप्रबन्ध*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय डीनको कार्यालय, कीर्तिपुर।

रेग्मी, दानराज (सन् २०१७), नेपालमा भाषाहरूको स्थिति र भाषिक सर्वेक्षण : समीक्षात्मक विश्लेषण, *गिपन*, अङ्क ३:२ नोवेम्बर, काठमाडौं : भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग।

सील, अमाण्डा, यादव, योगेन्द्रप्रसाद र कँडेल सदानन्द (२०७३), *शिक्षणको माध्यम र शिक्षाका भाषाहरू नेपालमा शिक्षाका नीति, योजना र अभ्यासका लागि अबको बाटो*, काठमाडौं : ट्रान्सेन्ड भिजन नेपाल।